ať se to týká problematiky výzdoby raně středověkých odznaků moci severských vládců, militarií v úloze relikvií, či ikonografických kódů rytířské kultury. Všechny autorovy závěry jsou lehce předvídatelné. Že symbolika militarií byla „geneticky" spjata s vizualizací moci, rodového původu a paměti privilegovaných osob, je nabíledni i bez srovnávání vikinského prostředí s pozdně středověkými panovnickými dvory.

Je škoda, že kniha není věnována „pouze" militariím z pozdního středověku. Dané kapitoly, třebaže z celé knihy nejvíce fundované, mohly být ještě mnohem přínosnější, pokud by autor soustředěněji tříbil svou metodologii v konfrontaci s bohatou uměleckohistorickou literaturou o fenoménu *minne* a o dalších kratochvilných činnostech. Místo toho vyčerpal svou kapacitu na faktografický sumář, sice úctyhodný a těžko překonatelný, ale žánrově spadající spíše mezi příručky. V rámci specializovaného bádání o militariích se přesto jedná o originální a sympatické dílo, které vedle archeologů zaujme i historiky a historiky umění.

Jan Kypta

Renáta Přichystalová – Kateřina Kalová – Kateřina Boberová: Břeclav – Pohansko IX. Pohřební areály z Jižního předhradí (archeologicko-antropologická studie). Masarykova univerzita, *Brno 2019*. ISBN 978-80-210-9353-9. 657 str. s 382 obr. a 168 tab.

Soustavný archeologický výzkum na Pohansku u Břeclavi začal před šedesáti lety a na solidních základech, které položili František Kalousek, Bořivoj Dostál a Jana Vignatiová, probíhá dodnes. Badatelské práce se nejdříve zaměřily na pozůstatky velkomoravského kostela s hřbitovem a na velmožský (panovnický) dvorec. Kromě dalších menších odkrytých ploch následovaly práce na Jižním předhradí, vyvolané vodohospodářskými úpravami Dyje. V posledních desítiletích již další generace archeologů zkoumala val, který je pozůstatkem hradby, vnitřní strukturu osídlení hradiska a v posledních letech se terénní odkryvy zaměřily na Severovýchodní předhradí, kde byl objeven další kostel s hřbitovem. Pozoruhodných výsledků bylo dosaženo také při zkoumání okolí. Velikou předností je soustavná, včasná a kvalitní publikace objevených situací i nálezů.

Na úctyhodnou řadu studií a především na vyhodnocení sídlištních struktur na Jižním předhradí (*Vignatiová 1992*) i základní vyhodnocení kosterních souborů (*Drozdová 2005*) navázala i nová publikace tří autorek. Přestože záměrně nikde není uvedeno autorství jednotlivých kapitol, z předchozí publikační činnosti je zřejmé, že vedoucím kolektivu je Renáta Přichystalová, která již delší dobu zpracovává výsledky výzkumu na Pohansku a dala tvář celé publikaci. Kateřina Kalová navázala na svoji disertaci, v níž zpracovala doklady patologie na skeletech z Pohanska, a Kateřina Boberová vložila do publikace své znalosti z molekulární genetiky. Poznatky autorek se prolínají v jednotlivých kapitolách a vytvářejí tak jeden obraz populace, která v druhé polovině 9. a na počátku 10. stol. žila na Pohansku.

V Úvodu je popsán záměr publikace i poděkování všem, kteří nějakým způsobem pomohli. Druhá kapitola se věnuje fenoménu pohřbívání v sídlištních areálech, který se na území obývaném Bajuvary a Alamany projevuje v poslední čtvrtině 7. a v první čtvrtině 8. století. Podobný jev se takřka o dvě staletí později objevuje v prostoru ovládaném Velkomoravskou říší a je projevem podobných změn v uspořádání společenského a náboženského systému. Od počátku 11. stol. pohřby na sídlištích mizí a obyvatelstvo na území ovládaném českými panovníky pohřbívá na řadových pohřebištích, která byla později nahrazena kostelními hřbitovy.

V širším areálu Pohanska bylo za posledních šedesát let definováno 12 funerálních areálů, na nichž bylo evidováno 1089 kostrových hrobů, přičemž nejvíce (407) hrobů bylo na hřbitově kolem kostela na velmožském dvorci, 205 hrobů na Jižním předhradí a 152 hrobů na hřbitově kolem rotundy na Severovýchodním předhradí. Vedle standardních pohřbů se objevují i hroby nestandardní, charakterizované zvláštní polohou těla (na boku, na břichu). Zde je možno dodat, že poloha na boku mohla být také následkem nechtěné změny nastalé při manipulaci s rakví. Dále jsou to pohřby ve skrčené poloze, uložení do zanikající sídlištní jámy, nebo následky nešťastné náhody. S odkazem na publikované údaje jsou pak uvedeny charakteristiky jednotlivých pohřebních areálů.

Jak vyplývá z názvu publikace, největší pozornost je věnována Jižnímu předhradí, oválnému areálu o rozměrech zhruba 700 × 350 m, z něhož byla prozkoumána jen část narušená vodohospodářskými úpravami a dvě menší plochy na okraji (celkem 92 365 m^2). Pro interpretaci osídlení a jeho proměn je důležitý paleobotanický exkurz dokládající odlesnění areálu v době maximálního rozkvětu lokality za suchého a teplého podnebí, které bylo na konci 9. stol. vystřídáno vlhkým chladnějším obdobím. Vedle 205 hrobů s 210 jedinci byly na ploše prozkoumány stovky různých sídlištních objektů. Strojní skrývka a časově limitovaný výzkum mohly být příčinou toho, že ne všechny pohřební i sídlištní situace byly evidovány. Podrobně je v publikaci popsána charakteristika hrobů včetně hrobových jam, jejichž velikost doložila, že „populace pochovaná u prvního kostela … stála na společenském žebříčku výše než komunita z jižního předhradí a zároveň nebožtíci … ze severovýchodní části hradiska patřili k nižší společenské vrstvě než obyvatelé z jižního předhradí“ (str. 59). Při hodnocení primárně dutého prostoru (rakev, hrobová komora), do něhož byli zemřelí pohřbíváni, byla využita již dříve publikovaná studie (*Přichystalová 2008*). Přestože při výzkumu nebyly zbytky dřeva v hrobech evidovány, přítomnost primárně dutého prostoru byla na základě dokumentace pečlivě sledována u devíti vybraných hrobů, s výsledkem, že „můžeme hodnotit všechny vybrané hroby … s pravděpodobnou přítomností primárně dutého prostoru, který se však nedá blíže specifikovat“ (str. 66). Za další indicii primárně dutého prostoru lze považovat i dislokaci kostí způsobenou bioturbací (činností podzemní fauny). K tomu lze dodat, že problematice pohřbívání v rakvích či hrobových komorách v časném středověku byla v poslední době věnována značná pozornost, z níž vyplynul názor, že již v 9. stol. bylo pohřbívání do rakví nebo hrobových komor standardním způsobem (*Unger 2011*; *2012*; *2014*; *Mazuch – Hladík – Skopal 2017*, 104). Z kresebné a fotografické dokumentace hrobů na Jižním předhradí lze vyčíst ještě celou řadu indicií pro pohřeb v dutém prostoru u dalších hrobů, buď na základě torze femurů mediálním aspektem vzhůru (010, 014, 156), laterárním sklopením pánevních kostí (049, 073, 132), či dislokace kostí výraznou bioturbací (022, 035, 082), a také zúžením celého skeletu (032, 033, 126, 138), pokud ovšem nepočítáme se zabalením těla. U hrobu 055, původně v úzké rakvi, je patrné, jak se dolní končetiny musely posunout vlevo tak, aby se do rakve vešla nádoba. Navíc ještě můžeme počítat s tím, že tělo uložené v primárně dutém prostoru se nemuselo rozložit tak, aby to bylo na skeletu patrné. Zdá se tedy, že i na Jižním předhradí byl standardem pohřeb v rakvi, nebo u hlubších hrobů v hrobové komoře.

Pozornost je věnována také orientaci pohřbených jedinců, která převážně respektuje osu opevněného areálu, kostelů i jednotlivých dvorců (JZ–SV). Jisté odchylky byly pozorovány v orientaci mužských a ženských hrobů, což bývá pozorováno i na jiných (mladohradištních) pohřebištích (Vicemilice, Holubice). K tomu lze dodat, že na mladohradištním pohřebišti u Divák, kde orientace polohy kostry byla měřena buzolou, se orientace lebky obou pohlaví, až na nepatrné výjimky, vešla do výseče JZ–Z (225°–270°) s mírnou převahou ve výseči JJZ–JZ (225°–247,5°). Žádné rozdíly v orientaci podle pohlaví nebyly patrné (*Unger 2012*, 222–237). Na Pohansku má jisté vychýlení osy hrobů o 45° od standardu do západovýchodní orientace, pozorované v areálech kosterních hřbitovů, chronologický význam (tyto hroby jsou mladší).

Na Jižním předhradí byla sledována poloha pohřbených jedinců v hrobech nejen z hlediska standardní polohy na zádech, ale také na boku, ve skrčené poloze a na břiše. Dále je rozebrána situace prázdných a vícenásobných hrobů i superpozice hrobů a sídlištních objektů. Prokázalo se střídání funerálních i sídlištních aktivit v druhé polovině 9. a na počátku 10. století. S využitím statistiky se podařilo určit, že „objekty z Jižního předhradí definované jako eventuální nerozpoznané hrobové jámy patří do skupiny sídlištních objektů“ (str. 103). Dva rituálně uložené pozůstatky koně na Jižním předhradí byly posouzeny v kontextu celého Pohanska, se závěrem, že „společný výskyt pohřbů jedinců ve skrčené poloze a pohřbů koní (je) z nějakého důvodu úmyslný“ (str. 108).

Šestá kapitola pojednává o nálezech z hrobového inventáře, z něhož lze vyvozovat, že „mužští jedinci pohřbení na Jižním předhradí, muži v obecné rovině, stáli v sociálním žebříčku raně středověké společnosti výše než ženy nebo děti, nezávisle na konkrétní sociální skupině“ (str. 109). V hrobech nebyly evidovány žádné šperky tzv. veligradského typu, ale jen šperky z bronzu, s výjimkou jednoho závěsku z pozlaceného bronzu. Náušnice různých typů jsou datovány převážně do druhé poloviny 9. století. Dále se v hrobech našly prsteny, skleněné gombíky, skleněný valounek nejasné

interpretace, skleněné korálky, kovové závěsky a rolničky. Ze zbraní to byl meč s čepelí z damascénské ocele, sekery (bradatice, širočina i netypický tvar) a kopí ze zásypu dvojhrobu muže a ženy. K výbavě jezdců patřily ostruhy a (špatně dochované) soupravy k upínání. Doloženy jsou i přezky a průvlečky z opasků a podkolenního vázání, nože a zavírací nože (břitvy). K diskusi o funkci železného předmětu s ozubeným ostřím, interpretovaném někdy jako dřevoobráběcí nástroj, či nově jako nástroj využívaný při úpravě povrchu kamene (zubák), lze dodat, že tvarově podobné předměty bývají interpretovány jako součásti tyčí rozpínajících osnovu tkalcovského stavu (*Windler 2008*, Abb. 8; *Hardmaier 2018*, Abb. 107). Podobné předměty s méně zřetelnými hroty, nalezené v prostředí zaniklé středověké vesnice Bystřec, byly interpretovány jako otky (*Belcredi 2006*, tab. XXXVIII: 4–6). Každopádně železné součásti dřevěných tkalcovských stavů lze v kontextech časně i pozdně středověkých archeologicky dokumentovaných situací očekávat. Jestliže přesleny se našly v hrobech mužů i žen, tak ocílky a křesací kameny byly součástí výbavy hrobů mužů a dětí, přičemž jeden dětský hrob byl analýzou aDNA určen jako mužský. Dále byla v několika hrobech nalezena kování dřevěných věder, otázkou je klasifikace předmětů z jednoho hrobu, pokládaných v publikaci za brousky.

Zasloužilá pozornost je věnována keramickým nádobám evidovaným v 35 hrobech. Posouzeny byly podle toho, zda se našly v úrovni těla, nebo nad tělem, dále z hlediska technologie výroby (grafit, vytáčení) a značek na dnech. U první skupiny se předpokládá, že nádoby sloužily jako obal milodarů vkládaných do hrobu společně s mrtvým, kdežto nádoby druhé skupiny se dostávaly do hrobu v rámci pohřebních obřadů. Zde je možno dodat, že některé nádoby, nebo jejich zlomky nalezené v úrovni těla, mohly sloužit k rituálům před uložením těla, např. při vykuřování hrobové jámy.

Sedmá kapitola je věnována analýze hrobů pomocí formalizovaných metod na Jižním předhradí a u Lesní školky. Sledovány byly „vztahy mezi proměnnými a objekty, které hroby charakterizují z hlediska bohatosti hrobové výbavy, z hlediska charakteru hrobových jam a z hlediska uložení těla do hrobové jámy." (str. 160). Potvrdila se odlišná sociální struktura obou pohřebišť. Z rozdílů bylo možno vyvodit, že na „jižním předhradí hradiska sídlilo obyvatelstvo upřednostňující tradiční víru předků, kdežto v tzv. řemeslnickém areálu v severovýchodním cípu uvnitř opevnění obyvatelé preferovali novou křesťanskou víru" (str. 175).

Výsledky analýz hrobů pomocí přírodovědných metod jsou uloženy v osmé kapitole. Radiokarbonové datování po sekvenčním modelování naměřených dat zúžilo datování vybraných hrobů na druhou polovinu 9. stol. a dalšími operacemi na poslední třetinu 9. stol. Statistickou kombinatorikou se došlo k výsledku, že konec pohřbívání na Jižním předhradí nastal kolem roku 900, přičemž některé hroby mohou být i mladší. Analýza stabilního izotopu stroncia kromě jiného naznačila, že s velikou pravděpodobností tři dospělí jedinci z analyzovaného vzorku byli nelokálního původu.

Poslední dvě kapitoly shrnují poznatky z Jižního předhradí v souvislosti s celou aglomerací Pohanska a v kontextu časně středověké Evropy. V podstatě byly moderními metodami potvrzeny poznatky Jany Vignatiové a Bořivoje Dostála, kteří interpretovali Jižní předhradí jako místo pobytu vojenské hotovosti podřízené komunitě sídlící na dvorci v areálu hradiska. Naproti tomu vnitřní plocha hradiska byla osídlena v mladší fázi systémem „pravoúhlých prostorových struktur", které bychom mohli označit jako dvorce, na nichž sídlili řemeslníci pohřbívající na malých pohřebištích v těsné blízkosti. Jistým problémem jsou osamocené hroby s odlišnou orientací, a patrně i jiným časovým zařazením. K tomu lze dodat, že se může jednat o pohřby lidí, kteří se do opevněného areálu uchýlili v době nebezpečí (*Unger 2010*). Srovnání se středoevropskými lokalitami se soustředilo na Mikulčice, kde poloha Štěpnice I vykazuje určité shody s Jižním předhradím Pohanska, a na Budeč, kde se za sídlo vojenské složky považuje předhradí.

Podstatnou součástí práce je kapitola shrnující výsledky antropologické analýzy kosterního materiálu z Jižního předhradí (190 jedinců). Pozornost se zaměřila na určení pohlaví, a to i s pomocí aDNA. Ve čtyřech případech se vyskytl rozdíl mezi pohlavím určeným podle inventáře hrobu (archeologickým) a biologickým podle aDNA, což se vysvětluje tak, že náušnice se do hrobu mohly dostat ve funkci „milodaru s apotropaickým účinkem" (str. 225). Větším problémem je hrob určený celkem jednoznačně jako ženský se sekerou v poloze běžné u hrobů mužských, který je komentován tak, že „pro archeology (je) interpretace hrobového celku s nálezem sekery jako hrobu ženy velmi

problematická“ (str. 226). Proč by sekera, železný předmět s ostřím, nemohla mít rovněž apotropaický význam?

Z hlediska demografické struktury počet žen na Jižním předhradí převažoval nad počtem mužů, což je opačný poměr než na hřbitově kolem prvního kostela, což se vysvětluje tak, že muži bývali pohřbeni na jiném místě. K tomu lze dodat, že to nemuselo být na hřbitově či pohřebišti, ale vzhledem k vojenskému charakteru mužské populace i na bojištích. Průměrný věk dožití byl u mužů 28 a u žen 30 let. Dále byly na skeletech hodnoceny paleopatologické změny způsobené biologickým stresem. Rýsují se zde sociální rozdíly v tom smyslu, že proti účinkům biologického stresu byla více chráněna velkomoravská elita pohřbená v Mikulčicích a kolem prvního kostela na Pohansku než venkovské obyvatelstvo i obyvatelé Jižního předhradí. Na skeletech byly zjištěny různé traumatické změny (zlomeniny, sečné rány, amputace, artróza, diskopatie, zánětlivé změny, anomálie, zubní kazy). Nízká kazivost zubů ve srovnání s jinými lokalitami se vysvětluje pestrou smíšenou stravou s výrazným podílem masa u dospělých mužů i žen. Součástí antropologické studie je i mikroskopická analýza vzorků kostí třinácti jedinců provedená Janem Nováčkem (str. 609–619), jenž zjistil hemoragický (krvácivý) proces klenby lební i další patologické procesy. V závěrečné kapitole jsou shrnuty výsledky dokumentované v předchozím textu.

Nadpoloviční část publikace vyplňuje katalog vybavený textovými popisy objevených situací a jejich vyobrazeními. Je otázkou, zda nebylo možné graficky podat vyobrazení hrobů se skeletem (obr. 165–367) zároveň s vyobrazeními skeletů s inventářem hrobové výbavy (tab. I–LXXXIII). Katalog včetně terénní fotografické dokumentace (tab. XCVI–CXXXVIII), nálezů ze zásypu hrobů (tab. LXXXIV–XCIV) a formulářů zachovalosti skeletů (tab. CXXXIX–CLXVIII) umožní jistě i v budoucnosti práci s tímto nálezovým souborem. K tomu lze dodat, že k nálezům ze zásypu hrobů nemusejí patřit jen zlomky nádob, ale i některé kovové artefakty (057, 063, 066, 122).

Vědečtí pracovníci podílející se na výzkumu významné velkomoravské lokality Pohansko předvedli v případě publikace výsledků výzkumu pohřebních areálu na Jižním předhradí opět velmi kvalitní práci.

Josef Unger

Literatura

Belcredi, L. 2006: Bystřec. O založení, životě a zániku středověké vsi. Brno.

Drozdová, E. 2005: Břeclav – Pohansko VI. Slovanští obyvatelé velkomoravského hradiska Pohansko u Břeclavi. Brno.

Hardmaier, S. 2018: Altreu im Mittelalter. Eine Stadtwüstung im Kanton Solothurn. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, Band 46. Basel.

Mazuch, M. – Hladík, M. – Skopal, R. 2017: Úpravy hrobových jam a dřevěné konstrukce v hrobech na pohřebištích Velké Moravy (sociální, duchovní a chronologický fenomén). Brno.

Přichystalová, R. 2008: Ženy a muži pochovaní na južnom predhradí na Pohansku. Acta archaeologica Opaviensia 3, 157–176.

Unger, J. 2010: Lidské kosterní pozůstatky na sídlištích ve středověku. Možnosti interpretace. In: R. Tichý – O. Štulc eds., Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích. Živá archeologie – Supplementum 3, Hradec Králové, 165–167.

Unger, J. 2011: Druhotné zásahy do hrobů na pohřebišti z 9. a 11. stol. v Divákách, okr. Břeclav. Acta archaeologica Opaviensia 4, 151–159.

Unger, J. 2012: Archeologický výzkum pohřebiště z 11. stol. v Divákách – Padělky za humny. Jižní Morava 48, 2012, 220–260.

Unger, J. 2014: Projevy křesťanského a předkřesťanského pohřebního ritu na středohradištním pohřebišti v Divákách, okr. Břeclav. Studia archaeologica Brunensia 19/2, 113–130.

Vignatiová, J. 1992: Břeclav – Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno.

Windler, R. 2008: Mittelalterliche Webstühle und Weberwerkstätten – Archäologische Befunde und Funde. In: W. Melzer Hg., Archäologie und mittelalterliches Handwerk, Soest, 201–215.